

राज्यातील न्यायालयांना सोयी-सुविधा निर्माण करून देण्याच्या अनुषंगाने, “Court Infrastructure Policy” (न्यायालयांकरिता पायाभूत सुविधा धोरण) मान्य करण्याबाबत...

महाराष्ट्र शासन
विधि व न्याय विभाग,
शासन निर्णय क्र.संकीर्ण-१६१५/प्र.क्र.२२०/भाग-१/का-१३,
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक, मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२,
दिनांक :- १० ऑक्टोबर, २०१६.

वाचा :-

- १) मा.उच्च न्यायालय, मुंबई येथे दाखल जनहित याचिका क्र.२३९/२००९ @ जनहित याचिका क्र.१०/२००८ @ रिट याचिका क्र.५१०१/२०१२ संदर्भात दि.०७ व १३ ऑगस्ट, २०१५ रोजी दिलेले आदेश.
- २) विधि व न्याय विभाग, शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-१६१५/प्र.क्र.२२०/का-१३, दि.२९ ऑक्टोबर, २०१५.
- ३) विधि व न्याय विभाग, शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-१६१५/प्र.क्र.२२०/का-१३, दि.१० डिसेंबर, २०१५.
- ४) विधि व न्याय विभाग, शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-१६१५/प्र.क्र.२२०/का-१३, दि.०३ फेब्रुवारी, २०१६.

प्रस्तावना :-

राज्यातील न्यायालयांना सोयी-सुविधा निर्माण करून देण्याच्या अनुषंगाने, न्यायालयांकरिता पायाभूत सुविधा धोरणाच्या मसुद्यावर दि.१६ सप्टेंबर, २०१६ मा. मंत्रीमंडळामध्ये चर्चा होऊन मंत्रीमंडळाने सुचविलेल्या काही सुधारणांसह सदर धोरण मान्य करण्यात आले. सदर धोरण निर्गमित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :-

राज्यातील न्यायालयांना सोयी-सुविधा निर्माण करून देण्याच्या अनुषंगाने, राज्यात नव्याने बांधावयाच्या न्यायालयीन इमारती व न्यायाधीश निवासस्थाने, तसेच अस्तित्वातील इमारतींचे विस्तारीकरण, दुरुस्ती याबाबत धोरण मान्य करण्यात आले असून सदर “Court Infrastructure Policy”, -Annexure-A° व “न्यायालयांकरिता पायाभूत सुविधा धोरण”, -परिशिष्ट-अ° प्रमाणे या शासन निर्णयान्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

२. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा सांकेतांक क्र. २०१६१०१०१७२५३८२२१२ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

सोबत - Annexure A व परिशिष्ट अ.

(मा. ना. पवार)
उप सचिव, महाराष्ट्र शासन,
प्रति,

- १) राज्यपालांचे सचिव
- २) मुख्यमंत्र्यांचे प्रधान सचिव
- ३) सर्व मंत्री व राज्यमंत्री यांचे स्वीय सहायक
- ४) अध्यक्ष, विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई.
- ५) सभापती, विधानपरिषद, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई.
- ६) विरोधी पक्षनेता, विधान परिषद / विधानसभा, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई.
- ७) महाप्रबंधक, उच्च न्यायालय, मुंबई.
- ८) प्रबंधक (निरीक्षणे-२), उच्च न्यायालय (अपिल शाखा), मुंबई.
- ९) मुख्य सचिव यांचे वरिष्ठ स्वीय सहायक.
- १०) अपर मुख्य सचिव / प्रधान सचिव / सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग.
- ११) सचिव व विधि परामर्शी, विधि व न्याय विभाग यांचे वरिष्ठ स्वीय सहायक.
- १२) उपसचिव (सेवा) यांचे स्वीय सहायक, विधि व न्याय विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १३) उपसचिव (वित्त) / उपसचिव (नियोजन) / उपसचिव (इमारती) (सा.बां.वि.), मंत्रालय, मुंबई.
- १४) महाअधिवक्ता, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांचे स्वीय सहायक.
- १५) मुख्य अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम प्रादेशिक विभाग, मुंबई.
- १६) मुख्य वास्तुशास्त्रज्ञ, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.
- १७) सरकारी वकील, उच्च न्यायालय, अपील शाखा, रिट सेल, मुंबई-३२.
- १८) अवर सचिव / कार्यासन अधिकारी, विधि व न्याय विभागातील सर्व कार्यासने.
- १९) निवडनस्ती / संग्रहार्थ कार्या-१३.

Annexure-A

COURT INFRASTRUCTURE POLICY

Whereas the Law Commission of India in its 127th report had underscored the necessity of providing requisite infrastructure to the District judiciary.

Whereas the Hon'ble Supreme Court in IA No.279 of 2010 in Writ Petition No.1022/1989 had issued certain directions to ensure providing of necessary infrastructure to the district judiciary and had also put in place a mechanism to monitor the progress of the development of infrastructure at District, State and National level by constituting Committees, viz:-

1. Monitoring Committee
2. State Committee
3. District Committee

Whereas in PIL No.239/2009 along with PIL No.10/2008 and Writ Petition No.5101/2012 the Hon'ble Bombay High Court had directed that the State Government will have to take a proper policy decision laying down a standard procedure to be adopted for sanctioning proposal for construction of court buildings/judicial quarters as well as the financial approvals to the estimates, and grant of approvals to the work of repairs or additions and alterations to the buildings.

Whereas the Hon'ble Court had further directed that the procedure which may be designed by the State Government must ensure that unnecessary correspondence and unnecessary movement of files from one department to another is avoided, a Single Window System for grants of approvals is put in place and a mechanism for fixing responsibilities on the concerned officials in the event of delay in completion of projects of the court buildings and judicial quarters is also provided.

Whereas, the State Government is alive to the necessity of sound and robust infrastructure and conducive ambiance for the district judiciary, and recognizes that the

quality of infrastructure has a bearing upon the quality of administration of justice and is therefore, committed to provide good infrastructural support.

Whereas a Committee of the officers including the Registrar nominated by Registrar General has been constituted vide GR No.Misc-1615/CR 220/Desktop 13, dated 29th October, 2015 to frame the policy.

Whereas the Committee has considered the issues, identified the bottlenecks and the measures to correct them and finalised the draft policy after due discussion and deliberation.

Whereas, the Committee has thus proposed for consideration and approval of the government the draft policy for expeditious completion of the projects of court buildings and judicial quarters, vide report dated 10.05.2016.

Whereas, the State Government has considered the report of the committee and after deliberation decided to accept the recommendations of the committee, with certain modifications, and thereby grant approval to the final policy for development of Court infrastructure, as under:

A. INTRODUCTION

The fact that at places the judicial infrastructure is inadequate and does not cater to the requirement and convenience of the litigants, general public, court staff, advocates and judges is incontestable. Thus, there have been concerted efforts in the recent past to augment the judicial infrastructure. Resultantly a number of court complexes with modern facilities and amenities have been constructed. The development of a particular facility at a given place, however, remains a matter of individual effort and persuasion. It is, therefore, necessary to institutionalise the mechanism and put in place a standard operating procedure so that all the projects are completed in a time bound manner and thereby cost escalation is averted.

B. Stages from conceptualization to the completion of the project:-

1. Initiation of the proposal by the Principal District Judge/Judge to construct a new court complex/residential quarter or redevelop the existing one.

2. Preparation of a plan/design by the local Public Works department.
3. Vetting and approval of the design by the Chief Architect/Deputy Chief Architect, Government of Maharashtra.
4. Preparation of final plans/estimates by the local Public Works Department (with the approval/sanction of the Executive/Superintending/Chief Engineer, Public Works Department).
5. Concurrence to the plans and estimates by the Principal District Judge/Judge of the concerned District/Court.
6. Transmission of the plans and estimates to the High Court Registry for approval.
7. Approval to the plans/estimates by the Building Committee of the High Court.
8. Transmission of the plans and estimates to the State Government for according Administrative approval and budgetary provision.
9. Processing of the proposal by the Law and Judiciary Department.
10. Obtaining technical sanction of Public Works Department.
11. Concurrence of the Planning Department
12. Concurrence of the Finance Department
13. Concurrence of the Committee of the Secretaries headed by the Hon'ble Chief Secretary, if the estimate is above rupees Five Crores.
14. Approval of the Government to accord administrative approval for the project.
15. Budgetary provision with the approval of the Hon'ble State Legislature.
16. Commencement of the work by following appropriate tendering procedure
and

17. Completion of the project as per fund flow.

The above flow chart indicates the movement of the proposal in a normal course. The cases wherein the project gets delayed and/or there is cost overrun stand on a different footing.

Many a times, there is increase in the scope of work which necessitates revised estimation of the cost. At other times, somehow the project gets delayed and due to inflation and change in DSR the estimate overshoots the initial budgetary provision. In that event, for revised administrative approval, the proposal has to pass through all the aforesaid stages and thus constitutes a single major factor for the non completion of the project within the stipulated period and the original budgeted estimate.

C. EXTANT PROCESSING TIME

As a matter of experience, it has been noticed that as of today, on an average, it takes around one year to accord administrative approval/revised administrative approval from the date of the receipt of the proposal from the High Court. The various stages through which a proposal passes, therefore, need to be appropriately streamlined and modulated so as to curtail this processing period to a comfortable level of say six months.

D. Status of pending projects and requirement of funds (approximate) for pending projects as of 1st April, 2016 :-

(₹ in Crores)

Particulars	Balance fund required for Budgeted Works in the F.Y. 2015-16	Funds required for New Works budgeted in the F.Y. 2016-17	Works pending for A.A. / R.A.A.	Total (2+3+4)
1	2	3	4	5
(except 15% C.C.)				
Court Buildings & others.	259.38 (126 works)	555.50 (15 works)	746.95 (54 works)	1561.83 (195 works)
Judges Quarters & others.	16.46 (104 works)	5.97 (14 works)	147.28 (34 works)	169.71 (152 works)
Total	275.84 (230 works)	561.47 (29 works)	894.23 (88 works)	1731.54 (347 works)

E. Future Court Development Plans:-

With the rapid change in the profile of the society, urbanization and increased awareness there is a huge potential for development of existing infrastructure of court to keep pace with the changing times. As the litigation has increased manifold, the projects for development of the existing court complexes and construction of new court complexes at places where the courts were not established are being proposed in a large number. The new projects will entail substantial expenditure. Timely completion of those projects will also be of crucial importance.

POLICY INITIATIVES

1. Setting of priorities:-

1.1 As regards the pending projects the setting of clearly defined priorities in the light of the stage of work, and the emergent necessity of the project and distress situation, if any, is a must. It is of particular significance as the requirement is far more than the annual budgetary provision. A very thin spreading of resources over a number of projects may not yield desired result as all the projects may get delayed.

1.2 It is, therefore, proposed that the priorities for completion of the pending project be determined at the commencement of the financial year, in the context of the budgetary provision and a sustained effort be made to release the funds for those projects, on priority, and get them completed in a time bound manner.

1.3 It is, also proposed the priority of the future projects to be undertaken from the point of view of necessity, urgency and possibility of completion may also be determined and separately indicated in the priority list prepared at the commencement of the financial year.

1.4 The projects that are incomplete should be given priority. To stop thin spreading of resources any new sanction should also be subject to this prioritization.

2. Type Plan:-

- 2.1 As regards the plan for court buildings and residential quarters, it is both peremptory and elementary to have a predefined type plan depending upon the nature of the court, places of its sitting, the number of litigants which ordinarily visits it on a given working day and the entitlement of the judicial officers who man those courts.
- 2.2 All the essential components of a court premises need to be adequately provided for like the dimension of the court hall, judges' chambers, bar rooms, property rooms, waiting areas, lock up rooms ADR centers, eCourt enabling features etc.
- 2.3 *The type plan for a Court complex shall have the necessary I.T enabling features and broadband facilities so as to promote the greater use of information technology in the proceedings in the Court and support the eCourt project, and thereby eventually reduce the man power requirement by 30% of the current strength.*
- 2.4 Once a ***just and adequate*** Type Plan with the requisite facilities/amenities ***and complete in all respect*** for the court of Civil Judge Junior Division/Civil Judge Senior Judge and District Judge is approved, ordinarily, there should be no deviation from the Type Plan while preparing the plan and estimates.
- 2.5 Same is the case with the residential quarters.
- 2.6 Often it is noticed that post administrative approval and commencement of work there is substantial deviation from the approved plan and even a major increase in the scope of work at the local level without obtaining the approval of the Hon'ble High Court and the State Government. This leads to the inevitable consequence of increase in the cost, proposal for revised administrative approval and attendant delay.
- 2.7 Another major advantage of a standard type plan with all the necessary facilities/amenities sans, extravagant and ostentatious features, is that in principle approval of the Planning and Finance Department to the Type plan

can be obtained and this would obviate the various queries which are raised by the High Court administration as well as the Government departments regarding the necessity of a particular provision, desirability of the facilities/amenities in the proposed plan.

- 2.8 A certification by the Principal District Judge/Judge that the plan is in conformity with the approved type plans will render the process of scrutiny of the plans and estimates at the Government level swift and expeditious.
- 2.9 It is, therefore, proposed that the Standard Type Plan be designed for the courts at various levels and places as well as for the residential quarters for the judicial officers of various rank and the authorities be impressed to send the proposals in full conformity with the Standard Type Plan.
- 2.10 In the event, due to any reason, it is not possible to erect the building as per the approved Type Plan, the plan be prepared to meet the special requirement of the given situation while maintaining the norm as per the entitlement as far as possible.
- 2.11 The authorities be further impressed that there shall be no change in the scope of work ***which exceeds 10% of the cost of administrative approval*** without the approval of the Hon'ble High Court and the State Government, after administrative approval. In case of necessity, change in the scope of work or plan of the building ***which exceeds 10% of the cost of administrative approval*** can be made only with the prior approval of the Hon'ble High Court, and of the State Government.

3. **Estimation:-**

- 3.1 While preparing the estimates for the projects of court buildings and judicial officers' quarters, it is necessary to take adequate precaution so that the estimates are not on higher side. An estimate of a given project, which is on a higher side, obviously eats into the funds meant for another deserving project. The superior officers of the Public Works Department, who certify the estimation and the Principal District judges/Judges may exercise the

necessary controlling influence to ensure that the estimate of the project are realistic and justifiable.

- 3.2 It has been noticed that the delay in processing of the project from the stage of preparation of the estimate to the actual commencement of the work is such that by the time the administrative approval is accorded the DSR is increased substantially. Thus, at the very stage of commencement of the project there is already cost escalation.
- 3.3 It is, therefore, proposed that while forwarding the proposals to the State Government for administrative approval, it may be ensured that the estimates are based upon the current year's DSR. This will ensure that there is no cost escalation due to the gap between the estimated DSR and current DSR.
- 3.4 While getting concurrence to the issuance of administrative approval the Public Works Department shall take into account the likely period for completion of the project, the likely increase in DSR and general price escalation. On an average, the Public Works Department may add an amount equivalent to 10% per year to the estimate cost and thereby giving concurrence to the estimated to be budgeted.
- 3.5 When the priorities are determined and availability of budgetary provision is ascertained, as far as possible, instead of Block estimates, detailed estimates be prepared and administrative approval be obtained on the basis of detailed estimates so as to avoid the further delay in preparing the detailed estimates and thereafter initiate the tender process.**

4. Time Line:-

- 4.1 After receipt of proposal from the High Court the Law and Judiciary Department shall process it within 3 weeks, and, if it is in order, the same shall be forwarded to the Public Works Department. The Public Works Department shall also process the proposal within 3 weeks time.
- 4.2 After obtaining concurrence of the Public Works Department, the Law and Judiciary Department shall simultaneously forward the proposal to the

Planning Department and Finance Department on two separate files. The Planning Department and Finance Department shall also take a decision on those proposals within 3-4 weeks.

- 4.3 The approval of the State Government for according administrative approval (with the prior concurrence of the Secretaries Committee, wherever required) ***may*** be obtained, within 3 months therefrom, ***after following the prescribed procedure.***
- 4.4 In this fashion, the proposal received from the Hon'ble High Court can be processed within 6 months, in the maximum.
- 4.5 Officers of the concerned department shall earnestly endeavour to maintain the aforesaid timeline. In the event of the inaction and omission to process the files, in terms of the aforesaid timeline, the concerned officers shall be liable to be dealt with in accordance with the provisions Maharashtra Government Servants Regulation of Transfers and Prevention of Delay in Discharge of Official Duties Act, 2005.

5. Single Window System:-

- 5.1 The Committee has seriously considered the direction of the Hon'ble Court to adopt a Single Window System to grant approvals. In fact, the Law and Judiciary Department, being the administrative and nodal department operates as a single point of reference for the High Court so far as the approval to the court projects is concerned. The Law and Judiciary Department deals with the inter-departmental correspondence and the High Court administration is generally not required to deal with the other departments.
- 5.2 The Public Works Department, Planning Department and Finance Department deal with the subjects assigned to them in accordance with the Rules of Business. Each of the above three departments has a defined sphere of activity and they assess the project from their respective domain. Each of these departments exercise a particular regulatory function to ensure that there is no breach of norms and regulations.

- 5.3 The Committee also felt that the reference of the proposals, above a certain value, to the Planning Department and Finance Department and to the Secretaries Committee is a part of the system of checks and balances.
- 5.4 The functions which these Departments/Committee discharge cannot be delegated to the Administrative Department, unregulated and uncanalised.
- 5.5 The Committee was, therefore, of the considered and humble opinion that streamlining the procedure, providing greater delegation of power and reengineering the processes may have the same effect as a single window system but it may not be proper to delegate all the critical functions of Public Works Department, Planning Department and Finance Department to the Administrative Department irrespective of the value of the project.

6. Greater delegation of power to the Administrative Department (Law and Judiciary Department):-

- 6.1 As per the extant practice, in terms of Manual of Financial Power, 1978 Part I, Sub Section-5, Sr. No.1, Maharashtra Public Works Rule Book Paragraph No.134, proposals up to rupees Five Crores can be processed by the Law and Judiciary Department, without the concurrence of Planning Department and Finance Department.
- 6.2 It is noticed that very few proposals, especially of the court complexes, fall within the limit of rupees Five Crores. It was, therefore, felt essential to recommend that this limit ***of rupees Five Crores may be enhanced*** as may be decided by the Government, so that the proposals of court complexes at taluka places and the residential quarters for judicial officers can be expeditiously processed by the administrative department without necessity of referring the files to the Planning Department and Finance Department.
- 6.3 As per the extant norms every proposal for revised administrative approval irrespective of the amount by which the revised estimate exceeds the original budgeted estimate is required to be submitted to the Planning Department and Finance Department. And, if it exceeds rupees Five Crore before the

Secretaries Committee. The said stipulation leads to considerable delay in according revised administrative approval.

- 6.4 It is, therefore, proposed that in cases where there is no change in the construction plan and scope of work, the administrative department may be permitted to grant revised administrative approval up to the limit of increase of **15%** of the original estimate. These projects are essentially those wherein the estimate increases due to price escalation/change in DSR. If there is no change in the construction plan and scope of work there seems to be no propriety in seeking revised administrative approval. Therefore, a substantial number of projects can be granted revised administrative approval by the administrative department, albeit, after ensuring that there is no deviation from the approved plan and no change in the scope of work.

7. Budgetary provision:-

- 7.1 The development of infrastructure of the district judiciary has been under the Centrally Sponsored Scheme. The ratio of the Central and State share was 75:25. In the Financial Year 2015-16 the ratio has been changed to 60:40.
- 7.2 In the last five years the amount received against the central share is indicated in the table given below:-

(₹ in lakhs)	
Financial Year	Central Share
2011-12	5837.41
2012-13	10479.26
2013-14	13551.39
2014-15	10147.52
2015-16	6263.94

- 7.3 In terms of the Centrally Sponsored Scheme, the State Government is expected to make matching contribution. In the last five years, the grant made available by the State Government for development of judicial infrastructure is as under:

(₹ in lakhs)	
Financial Year	State Share
2011-12	11618.25

2012-13	13234.92
2013-14	10845.71
2014-15	12638.95
2015-16	12479.29

- 7.4 The State Government has contributed to the Centrally Sponsored Scheme over and above the ratio of its share. Yet, as the requirement of funds is to the tune of ₹ 1732/- crore (approximately), the overall budgetary outlay needs to be increased.
- 7.5 It is, therefore, proposed that the State Government shall make efforts to get more funds from the Central Government for the Centrally Sponsored Scheme, matching its ratio of 60%.
- 7.6 The State Government will subject to availability of funds increase the budgetary outlay to the Law and Judiciary so that the pending projects are expeditiously completed and there is return on the investment already made in the projects which are awaiting completion.

8. Utilisation of funds:

- 8.1 The full utilisation of the funds is of utmost importance. The statistical data indicates that there has not been full utilisation of the funds made available in a particular financial year. The non utilization of the funds resulted in the lapse of the funds and again making a budgetary provision in the next financial year.
- 8.2 Following chart indicates grants made available, and the amount utilised.

(₹ in Crores)			
Financial Year	Grants made available	Grants utilised	Percentage (%) of utilisation
2011-12	174.56	153.31	87.83
2012-13	237.14	213.79	90.15
2013-14	243.97	231.48	94.88
2014-15	227.86	192.92	84.66
2015-16	242.69	220.95	91.04

- 8.3 The aforesaid chart indicates that mere making of budgetary provision is not sufficient. Earnest efforts are required to be made to utilise the funds for the particular project to the fullest and avoid the surrender of the grants and the eventual delay in completion of the project.
- 8.4 It is, therefore, proposed that Superintendent/Executive Engineer of concerned Public Works Department and the Principal District Judge/Judge continuously monitor the progress of the project and proper and full utilisation of the funds.
- 8.5 The Committees constituted by the Hon'ble Supreme Court to monitor the development of infrastructure need to be galvanised. Effective monitoring of the quality of work, its progress including the timely completion of tender process, and strict adherence to timeline is of critical significance to achieve the target of timely completion of the project. The District Committee and State Committee, may, therefore, be requested to zealously monitor the progress of the projects and utilisation of funds.

9. Purchase of furniture:

- 9.1 As regards the liberty to courts to purchase the furniture by adopting eTendering process without intervention of Public Works Department, the Public Works Department has conveyed its concurrence to adopt the process of purchase of furniture by competitive eTendering process to be conducted by the district courts. As a matter of policy there seems to be no objection to the proposal to invest the authority with the Principal District Judge/Principal Judge(s) and the Registrar, High Court to purchase the furniture by following competitive eTendering process.
- 9.2 ***It is, however, necessary to define the norms for the furniture to be installed and also standardise the requirement of furniture so as to ensure that there is uniformity in the procurement of furniture and the cost of furniture is not excessively disproportionate to the overall estimate and requirement.***
- 9.3 However, the willingness of the High Court administration to undertake the said exercise may be obtained. Similarly, a mechanism may be devised

whereby funds for the component of furniture are made available at the disposal of concerned Principal District Judge/Judge. Otherwise, moving a separate proposal for granting administrative approval for purchase of furniture and also making a budgetary provision for the same as an independent new item would prove more time consuming and will also entail duplication of efforts.

- 9.4 It is proposed that a necessary provision may be made in the Financial Power Rules, 1978 to authorise the purchase of furniture on the aforesaid line.

10. Approval to the work of repairs or addition and alterations to the existing buildings:-

- 10.1 As per the extant norms, the Registrar General accords administrative approval for works of repairs/minor works upto rupees Three Lakhs per work. It has been observed that the amount at the disposal of the High Court administration may not cater to the requirements of all the district courts. At times, the works of repair are urgent in nature and cannot await administrative approval at the level of the State Government.
- 10.2 It is, therefore, proposed that the Principal District Judges/Judges may be invested with authority to incur expenditure for repairs/additions/alterations out of the grant made available under the head of **27-Minor works**, up to rupees 20 lakh per year. The proposal for incurring expenditure for repairs and/or alterations shall, however, be forwarded by the Principal District Judges/Judges to the High Court administration and after approval by the High Court, the estimates be forwarded to the State Government and the Head of Department may be invested with the authority to sanction the expenditure for repairs /addition/alterations up to the upper limit of rupees twenty lakh per district per year.

11. Mode of Communication:-

- 11.1 The time which is lost in communication between the District Court, High Court administration and the State Government is certainly avoidable. Earnest efforts be made by all the concerned departments to increasingly use

the electronic mode of communication to ensure speedy clearance of the proposals.

- 11.2 A separate email ID for the desks dealing with the said proposals of the High Court and District Courts may be created and the concerned officials shall make greater use of eOffice mode for correspondence with the High Court and district courts.

****

न्यायालयांकरीता पायाभूत सुविधा धोरण

ज्याअर्थी, भारताच्या विधि आयोगाने त्यांच्या १२७ व्या अहवालात, जिल्हा न्याययंत्रणेकरिता आवश्यक पायाभूत सुविधा पुरविण्याची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे.

ज्याअर्थी, मा. सर्वोच्च न्यायालयाने रिट विनंती अर्ज क्र.१०२२/१९८९ यातील २०१० चा आयए क्र.२७९ मध्ये, जिल्हा न्याययंत्रणेकरिता आवश्यक पायाभूत सुविधा पुरविण्याची सुनिश्चिती करण्यासाठी विवक्षित निदेश दिले होते आणि पुढील समित्या घटित करून जिल्हा, राज्य व राष्ट्रीय स्तरावरील पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या प्रगतीचे संनियंत्रण करण्यासाठी यंत्रणादेखील उभारली होती :-

१. संनियंत्रण समिती

२. राज्य समिती

३. जिल्हा समिती.

ज्याअर्थी, जनहित याचिका क्र.१०/२००८ यासह जनहित याचिका क्र.२३९/२००९ व रिट विनंती अर्ज क्र.५१०१/२०१२ यावर मा. मुंबई उच्च न्यायालयाने, न्यायालयीन इमारतींचे/न्यायिक अधिकाऱ्यांच्या निवासस्थानांचे बांधकाम करण्यासाठी प्रस्ताव मंजूर करण्याकरिता तसेच अंदाजपत्रकास वित्तीय मान्यता घेण्याकरिता आणि इमारतींची दुरुस्ती किंवा जादा बांधकाम व फेरफार यांसाठीच्या बांधकामांना मंजुरी देताना स्वीकारावयाची प्रमाण कार्यपद्धती निर्धारित करणारा योग्य धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला पाहिजे, असा निदेश दिला होता.

ज्याअर्थी, मा. न्यायालयाने आणखी असेही निदेश दिले आहेत की, राज्य शासनाने अशी कार्यपद्धती करावी जेणेकरून अनावश्यक पत्रव्यवहार व एका विभागाकडून दुसऱ्या विभागाकडे नस्त्यांची अनावश्यक हालचाल टाळण्यात येईल व त्याकरिता एक खिडकी व्यवस्था कार्यान्वित

करण्यात यावी आणि न्यायालयीन इमारती व न्यायिक अधिकाऱ्यांच्या निवासस्थानांचे प्रकल्प पूर्ण करण्यात विलंब झाल्यास संबंधित अधिकाऱ्यांवर जबाबदारी निश्चित करण्यासाठी यंत्रणेची देखील तरतूद करावी.

ज्याअर्थी, राज्य शासनाला, जिल्हा न्याययंत्रणेसाठी, बळकट व भक्कम पायाभूत सुविधा आणि हितावह वातावरण असण्याच्या आवश्यकतेची जाणीव आहे, आणि राज्य शासनास याचीही जाणिव आहे की, मुलभूत सुविधांचा दर्जा न्यायदानाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करतो आणि म्हणून शासन चांगल्या सहाय्यभूत सुविधा पुरविण्यासाठी कठिबद्ध आहे.

ज्याअर्थी, धोरण तयार करण्यासाठी [शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-१६१५/प्र.क्र.२२०/का-१३, दिनांक २९ ऑक्टोबर, २०१५](#) अन्वये अधिकारी तसेच महाप्रबंधकांनी नामनिर्देशित केलेले प्रबंधक यांची मिळून एक समिती घटित करण्यात आली.

ज्याअर्थी, समितीने सर्व मुद्दे विचारात घेतले, अडचणी समजून घेतल्या व त्या सुधारण्यासाठी उपाययोजना निश्चित केल्या आहेत आणि आवश्यक चर्चा व विचारविमर्श केल्यानंतर धोरणाचा मसुदा अंतिम स्वरूपात तयार केला आहे.

ज्याअर्थी, आता, समितीने खालीलप्रमाणे न्यायालयीन इमारती व न्यायिक अधिकाऱ्यांच्या निवासस्थानांचे प्रकल्प शीघ्रतेने पूर्ण करण्यासाठी धोरण मसुदा विचारार्थ सादर केला व त्यास शासनाची मान्यता घेण्याचे प्रस्तावित केले आहे.

क. प्रास्ताविकः-

कित्येक ठिकाणी मुलभूत न्यायालयीन सुविधा अपुऱ्या आहेत आणि त्या पक्षकार, सर्वसामान्य जनता, न्यायालयीन कर्मचारी वर्ग, अधिवक्ते व न्यायाधीश यांच्या आवश्यकतेनुसार व सोयीनुसार नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे यात वाद नाही. म्हणून, न्यायालयांसाठी मुलभूत न्यायिक सुविधा वाढविण्यासाठी अलीकडील मागील काही वर्षात ठोस प्रयत्न करण्यात आले आहेत. याच्या परिणामस्वरूप अत्याधुनिक सुविधा व सोयी असलेल्या अनेक न्यायालयीन संकुलांचे बांधकाम करण्यात आले आहे. तथापि, काही ठिकाणी विशिष्ट सुविधांचा विकास हा व्यक्तिगत प्रयत्न व पाठपुरावा या बाबींवर अवलंबून आहे. म्हणून, संस्थात्मक यंत्रणा निर्माण

करणे आणि प्रमाण कार्यचालन पद्धती लागू करणे आवश्यक आहे, जेणेकरुन, सर्व प्रकल्प कालबद्द रीतीने पूर्ण केले जातील आणि त्यामुळे खर्चातील वाढदेखील टाळता येईल.

ख. प्रकल्पाची संकल्पना आखण्यापासून ते प्रकल्प पूर्ण करण्यापर्यंतचे टप्पे:-

१. सुरुवातीला नवीन न्यायालयीन संकुलाचे/निवासस्थानांचे बांधकाम किंवा विद्यमान इमारतींचा पुनर्विकास करण्यासाठी मुख्य जिल्हा न्यायाधीश/न्यायाधीश यांनी प्रस्तावित करणे.
२. स्थानिक सार्वजनिक बांधकाम विभागाने आराखडा/संकल्पचित्र तयार करणे.
३. मुख्य वास्तुविशारद / उप मुख्य वास्तुविशारद, महाराष्ट्र शासन यांनी संकल्पचित्र तपासणे/ पुनर्विलोकन करणे व त्यास मान्यता देणे.
४. स्थानिक सार्वजनिक बांधकाम विभागाने अंतिम आराखडे/अंदाजपत्रके तयार करणे (कार्यकारी अभियंता/ अधीक्षक अभियंता/ मुख्य अभियंता, सार्वजनिक बांधकाम विभाग यांच्या मान्यतेने / मंजुरीने).
५. मुख्य जिल्हा न्यायाधीश/संबंधित जिल्ह्याचे / न्यायालयाचे न्यायाधीश यांची आराखडा व अंदाजपत्रक यांसाठी सहमती घेणे.
६. मा. उच्च न्यायालयास आराखडे व अंदाजपत्रके मान्यतेसाठी सादर करणे.
७. मा. उच्च न्यायालयाच्या इमारत समितीने आराखडयांस/ अंदाजपत्रकांना मान्यता देणे.
८. मा. उच्च न्यायालयामार्फत प्रशासकीय मंजुरीस व अर्थसंकल्पीय तरतुदीस मान्यता देण्यासाठी राज्य शासनाकडे आराखडे व अंदाजपत्रके पाठवणे.
९. विधि व न्याय विभागाने प्रस्तावाला मान्यता प्राप्त करण्याची प्रक्रिया सुरु करणे.
१०. सार्वजनिक बांधकाम विभागाची तांत्रिक सहमती मंजुरी मिळविणे.
११. नियोजन विभागाची सहमती घेणे.
१२. वित्त विभागाची सहमती घेणे.
१३. प्रस्तावाचे अंदाजपत्रक रूपये पाच कोटींपेक्षा अधिक रकमेचे असल्यास, मुख्य सचिव अध्यक्ष असलेल्या सचिव समितीची सहमती घेणे.
१४. प्रस्तावास प्रशासकीय मान्यता घेण्याकरिता शासनाची मंजुरी प्राप्त करणे.
१५. राज्य विधानमंडळाच्या मान्यतेनुसार अर्थसंकल्पीय तरतूद करणे.

१६. सार्वजनिक बांधकाम विभागामार्फत विहीत निविदा पद्धती अनुसरुन बांधकाम सुरु करणे आणि

१७. निधीच्या उपलब्धतेनुसार प्रकल्प पुर्ण करणे.

वरील क्रमवार आलेखात प्रस्ताव सामान्यपणे मान्य करण्याची स्थिती दर्शविली आहे.

ज्या प्रकल्पास विलंब होतो आणि / किंवा खर्च जास्त झाला आहे अशा प्रकरणांमध्ये वेगवेगळी कारणे असतात.

अनेकदा, कामाची व्याप्ती वाढते व त्यामुळे खर्चाचे सुधारित अंदाजपत्रक तयार करणे आवश्यक ठरते. इतर काही वेळेस प्रकल्पास विलंब होतो आणि चलनवाढीमुळे व जिल्हादरसूचीमध्ये बदल झाल्यामुळे सुरुवातीच्या अर्थसंकल्पीय तरतुदीपेक्षा खर्च वाढतो. अशा प्रसंगी, सुधारित प्रशासकीय मान्यतेसाठी प्रस्ताव उपरोक्त सर्व टप्प्यांमधून जाणे आवश्यक आहे आणि म्हणून, तो करारनिविष्ट कालावधीत व मूळ अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रकानुसार प्रकल्प पूर्ण न होण्याचा एक महत्वाचा घटक ठरतो.

ग. विद्यमान प्रक्रिया कालावधी :-

आजवरच्या अनुभवानुसार असे निर्दर्शनास आले आहे की, उच्च न्यायालयाकडून प्रस्ताव प्राप्त झाल्याच्या दिनांकापासून प्रशासकीय मान्यता/ सुधारित प्रशासकीय मान्यता मिळविण्यासाठी हल्ली सरासरी एक वर्षाचा कालावधी लागतो. म्हणून, प्रस्ताव मंजूर होण्यासाठी जे विविध टप्पे पार पाडावे लागतात ते टप्पे समुचितरीत्या सुटसुटीत व प्रमाणबद्ध असणे गरजेचे आहे, जेणेकरून हा प्रक्रिया कालावधी समुचित कालावधीपर्यंत म्हणजे सहा महिन्यांपर्यंत कमी करता येईल.

घ. १ एप्रिल, २०१६ रोजी प्रलंबित असलेल्या प्रकल्पांची स्थिती आणि प्रलंबित प्रकल्पांसाठी निधीची (अंदाजित) आवश्यकता :-

(रु.कोटीत)

तपशील	वित्तीय वर्ष २०१५-१६ मधील अर्थसंकल्पित बांधकामांसाठी आवश्यक शिळ्क निधी	वित्तीय वर्ष २०१६-१७ मधील अर्थसंकल्पित केलेल्या नवीन बांधकामांसाठी आवश्यक असलेला निधी	प्र.मा./ सु.प्र.मा. साठीची प्रलंबित बांधकामे	एकूण (२+३+४)
१	२	३	४	५
(१५% सी.सी. वगळून)				
न्यायालयीन इमारती व इतर बाबी	२५९.३८ (१२६ बांधकामे)	५५५.५० (१५ बांधकामे)	७४६.९५ (५४ बांधकामे)	१५६९.८३ (१९५ बांधकामे)
न्यायाधीश निवासस्थाने व इतर बाबी	१६.४६ (१०४ बांधकामे)	५.९७ (१४ बांधकामे)	१४७.२८ (३४ बांधकामे)	१६९.७१ (१५२ बांधकामे)
एकूण	२७५.८४ (२३० बांधकामे)	५६१.४७ (२९ बांधकामे)	८९४.२३ (८८ बांधकामे)	१७३१.५४ (३४७ बांधकामे)

ड. भविष्यकालीन न्यायालय विकास योजना :-

समाजाच्या रचनेतील शीघ्र बदल, शहरीकरण आणि वाढती सजगता यांमुळे बदलत्या काळानुरूप गतिमान राहण्यासाठी न्यायालयाच्या विद्यमान पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी मोठा वाव आहे. विविध प्रकारच्या न्यायालयीन प्रकरणांमध्ये वाढ होत असल्या कारणाने विद्यमान न्यायालय संकुलांचा विकास करण्याकरिता आणि ज्या ठिकाणी न्यायालये स्थापन करण्यात आली नाहीत त्या ठिकाणी नवीन न्यायालय संकुलांचे बांधकाम करण्याकरिता मोठया संख्येने प्रकल्प प्रस्तावित करण्यात येत आहेत. नवीन प्रकल्पांसाठी मोठया प्रमाणात खर्च करावा लागेल. ते प्रकल्प वेळेवर पुर्ण करणे यास देखील निर्णायिक महत्व राहील.

धोरणात्मक तरतुदी

१. प्राथम्यक्रम निश्चित करणे:-

१.१. प्रलंबित प्रकल्पांच्या बाबतीत बांधकामाचा टप्पा आणि प्रकल्पाच्या निकडीची आवश्यकता व बिकट परिस्थिती, कोणतीही असल्यास, विचारात घेता, स्पष्ट असे सुनिश्चित प्राधान्यक्रम ठरविणे आवश्यक आहे. पायाभूत सूविधांची गरज ही वार्षिक अर्थसंकल्पीय तरतुदीपेक्षा अधिक असल्याकारणाने प्राथम्यक्रम निश्चितीस विशिष्ट महत्व आहे. सर्व प्रकल्पांना थोऱ्या थोऱ्या प्रमाणात आर्थिक तरतुत केल्यास सर्व प्रकल्पांना विलंब होण्याची शक्यता आहे व त्यामुळे न्यायालयीन सुविधा वृद्धिंगत करण्याचे इच्छित उद्दिष्ट साध्य करता येत नाही.

१.२. त्यामुळे, असे प्रस्तावित केले आहे की, अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या संदर्भात वित्तीय वर्षाच्या सुरुवातीला प्रलंबित प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठीचे प्राधान्यक्रम निश्चित करण्यात यावेत आणि प्राधान्यक्रमांनुसार त्या प्रकल्पांसाठी निधी देण्यासाठी भरीव प्रयत्न करण्यात यावेत आणि ते प्रकल्प कालबद्धरीतीने पूर्ण करण्यात यावेत.

१.३ भविष्यकालीन प्रकल्पांचासुधा प्राधान्यक्रम त्यांची आवश्यकता, तातडी व काम पूर्ण होण्याची शक्यता यांचा विचार करून आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीसच निर्धारित करण्यात यावे व प्राधान्यक्रमाच्या यादीत भविष्यातील प्रकल्प विर्निदिष्टपणे दर्शविण्यात यावेत.

१.४ अपूर्ण असलेल्या प्रकल्पांना प्राधान्य देण्यात यावे व सर्व प्रकल्पांना तुटपुंजी आर्थिक तरतुद करण्याचे टाळण्याच्या हेतूने नवीन प्रकल्पांना मंजूरी सुधा प्राधन्यक्रम निश्चितीच्या अधिन राहून देण्यात यावी.

२. नमुना नकाशे:-

२.१ न्यायालयीन इमारतीकरिता व न्यायाधिशांच्या निवासस्थानांकरिता पूर्व निर्धारित नमुना नकाशा असणे प्राथमिक तसेच अत्यावश्यक आहे. ते नमुना नकाशे हे न्यायालयाचे स्वरूप, न्यायालयाचे ठिकाण, न्यायालयात येणाऱ्या पक्षकारांची सरासरी संख्या, व जे न्यायिक अधिकारी त्या न्यायालयात न्यायदानाचे काम करतात त्यांचा दर्जा यांवर अवलंबून आहे.

- २.२ प्रस्तावित न्यायालयाच्या नकाशामध्ये न्यायालयाकरिता आवश्यक सर्व घटक, सोयी-सुविधा जसे न्यायालय दालन, न्यायाधीश कक्ष, वकील कक्ष, मुद्रेमाल कक्ष, प्रतीक्षालय, अटककोठडी, वैकल्पिक वाद निवारण केंद्रे, ई-न्यायालयासाठी सहाय्यभूत रचना इत्यादींचा आवश्यकतेनुसार समावेश करण्यात यावा.
- २.३ नवीन नमुना नकाशामध्ये न्यायालयीन इमारती माहिती तंत्रज्ञान सहाय्यभूत (I.T. enabled) आणि Broadband Connectivity युक्त असाव्यात. जेणे करून माहिती तंत्रज्ञानचा ई-कोर्टसाठी वापर होऊ शकेल. तसेच माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे मानव संसाधनाची मागणी ३०% पर्यंत खाली आणता येऊ शकेल.
- २.४ एकदा का दिवाणी न्यायाधीश (कनिष्ठ स्तर), दिवाणी न्यायाधीश (वरिष्ठ स्तर) व जिल्हा न्यायाधीश यांच्या न्यायालयांसाठी सर्व आवश्यक घटक, सुविधा/ सोयींसह व परिपूर्ण असा न्याय व पर्याप्त नमुना नकाशा मंजूर करण्यात आला की, सर्वसाधारणपणे विनिर्दिष्ट न्यायालयाकरिता नकाशे व अंदाजपत्रके तयार करताना त्या मंजूर नमुना नकाशापासून फारकत करता कामा नये.
- २.५ न्यायाधीश निवासस्थानांच्या नकाशासंबंधी देखील वरील कार्यपद्धती अंमलात आणावी.
- २.६ बच्याच वेळा असे निर्दर्शनास आले आहे की, प्रशासकीय मान्यतेनंतर व बांधकाम करतेवेळी मंजूर नमुना नकाशामध्ये मोठया प्रमाणात बदल व कामाच्या व्याप्तीतसुधा मोठी वाढ स्थानिक पातळीवर उच्च न्यायालय व शासनाची मान्यता न घेता केली जाते. परिणामी बांधकामाच्या खर्चात मोठी वाढ होते व सुधारित प्रशासकीय मान्यतेसाठी प्रस्ताव सादर करणे क्रमप्राप्त होते व कालापव्यय होतो.
- २.७ प्रमाणित नमुना नकाशा ज्यामध्ये आवश्यक घटक , सोयी व सुविधांचा समावेश आहे पण त्याचवेळी त्या सोयी सुविधा दिखाऊ व भपकेदार नाहीत याची निश्चिती केल्यानंतर, अशा प्रमाणित नमुना नकाशाचा आणखी एक महत्वाचा फायदा असा आहे की, त्या नकाशांना नियोजन व वित्त विभागाची तत्वतः मान्यता घेता येईल, जेणेकरून उच्च न्यायालय प्रशासन व

शासनाच्या विविध विभागामार्फत एखाद्या तरतुदीची गरज किंवा सोयी सुविधांच्या औचित्यासंबंधी शंका व प्रश्न उपस्थित करणे टाळता येईल व त्यामुळे विलंब टळेल.

२.८ प्रस्तावित इमारतीचा नकाशा हा प्रमाणित नमुना नकाशाशी सुसंगत आहे असे प्रमाणपत्र प्रधान न्यायाधिश/ न्यायाधिश यांनी प्रस्तावासोबत जोडल्यास त्या प्रस्तावाची व अंदाजपत्रकाची शासन स्तरावरील छाननीची प्रक्रिया जलद व सुकर होईल.

२.९ म्हणून, असे प्रस्तावित केले आहे की, विविध स्तरावरील व विविध ठिकाणीच्या न्यायालयांकरिता तसेच विविध दर्जाचे न्यायिक अधिकारी यांच्या निवासस्थानांकरिता प्रमाणबद्ध नमुना नकाशे तयार करण्यात यावेत व संबंधितांनी इमारतींचे प्रस्ताव पाठविताना ते प्रमाणबद्ध नमुना नकाशाशी सुसंगत आहेत याची काळजी घ्यावी, असे अधोरेखीत करावे.

२.१० एखाद्या ठिकाणी, कोणत्याही कारणामुळे प्रमाणबद्ध नमुना नकाशानुसार इमारतीचे बांधकाम करणे शक्य नसेल तर अशा ठिकाणी त्या ठिकाणाच्या विशेष गरजा लक्षात घेवून नमुना नकाशे तयार करण्यात यावेत. परंतु, शक्यतो न्यायालय व न्यायाधिशांच्या दर्जानुसार प्रमाणित मानकांचे अनुपालन करावे.

२.११ ही बाब संबंधित अधिकाऱ्यांच्या स्पष्टपणे लक्षात आणून घ्यावी की, प्रशासकीय मान्यता दिल्यानंतर मा. उच्च न्यायालय व राज्य शासनाच्या पूर्व मान्यतेशिवाय त्या संबंधित कामाच्या व्याप्तीमध्ये असा बदल करू नये की, ज्यामुळे मुळ प्रशासकीय मान्यतेच्या १० टक्केपेक्षा अधिक जास्तीचा खर्च होईल.

३. अंदाजपत्रक:-

३.१ न्यायालय इमारती व न्यायिक अधिकाऱ्यांची निवासस्थाने बांधकामाच्या प्रकल्पांसाठी अंदाजपत्रक तयार करताना तो अंदाज खूप वाढू नये म्हणून पुरेशी सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे. वाढीव दराच्या अंदाजपत्रकांमुळे, दुसऱ्या गरजु प्रकल्पांसाठी वापरावयाचा निधी अशा प्रकल्पांकडे वळवावा लागतो. म्हणून, सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे वरिष्ठ अधिकारी आणि प्रमुख जिल्हा न्यायाधीश/न्यायाधीश यांनी प्रकल्पाचे अंदाजपत्रक हे

वास्तववादी व समर्थनीय असल्याची खात्री करण्यासाठी आवश्यक तो अंकुश ठेवून नियंत्रण करणे आवश्यक आहे.

३.२ असेही निर्दर्शनास आले आहे की, अंदाजपत्रक तयार करण्यापासून ते प्रत्यक्ष बांधकामास सुरुवात करण्यास इतका विलंब होतो की ज्यावेळी प्रशासकीय मान्यता दिली जाते त्यावेळी जिल्हा दरसूचीत लक्षणीय वाढ झालेली असते व त्यामुळे बांधकामाच्या सुरुवातीसच प्रकल्पाच्या खर्चात वाढ झालेली असते.

३.३. म्हणून, असे प्रस्तावित केले आहे की, प्रशासकीय मान्यतेसाठी राज्य शासनाकडे प्रस्ताव पाठवताना अंदाजपत्रक हे चालू वर्षाच्या जिल्हा दरसूचीवर आधारित आहेत याची सुनिश्चिती करण्यात यावी. जेणेकरून, प्रस्ताव सादर करतेवेळी आधारभूत जिल्हा दरसूची व चालू जिल्हा दरसूची यामधील तफावतीमुळे प्रकल्पाच्या खर्चात वाढ होणार नाही.

३.४ सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडून प्रकल्पाच्या प्रस्तावांना प्रशासकीय मान्यतेसाठी सहमती देताना तो प्रकल्प पूर्ण होण्याचा अपेक्षित कालावधी, जिल्हा दरसूचीमधील अपेक्षित वाढ आणि सर्वसाधारण मूल्यवाढ विचारात घेण्यात येईल. सार्वजनिक बांधकाम विभाग प्रकल्पाच्या सरासरी अंदाजित खर्चात दरवर्षी १० टक्के इतकी वाढ गृहित धरेल व त्या रकमेस प्रशासकीय मान्यता प्रदान करण्याची शिफारस करेल.

३.५ प्रस्तावांचा प्राधान्यक्रम निर्धारित केल्यावर व उपलब्ध अर्थसंकल्पिय तरतुदी विचारात घेवून हाती घ्यावयाच्या प्रस्तावांचे ढोबळ अंदाजपत्रकाऐवजी शक्य तेथे सविस्तर अंदाजपत्रक तयार करण्यात यावे व प्रशासकीय मान्यता घेण्यात यावी. जेणेकरून, सविस्तर अंदाजपत्रक तयार करण्यातील आणखी विलंब टाळता येईल व निविदा प्रक्रिया प्रशासकीय मान्यते नंतर लगेचच सुरु करता येईल.

४. कालमर्यादा :-

४.१ उच्च न्यायालयाकडून प्रस्ताव प्राप्त झाल्यानंतर, विधि व न्याय विभाग त्या प्रस्तावावर तीन आठवड्यात कार्यवाही करेल, आणि प्रस्ताव परिपूर्ण असल्यास तो सार्वजनिक बांधकाम विभागाकडे पाठवील.

सार्वजनिक बांधकाम विभाग या प्रस्तावावर तीन आठवड्याच्या कालावधीत कार्यवाही करेल.

४.२ सार्वजनिक बांधकाम विभागाची सहमती प्राप्त झाल्यानंतर, विधि व न्याय विभाग, एकाच वेळी तो प्रस्ताव दोन स्वतंत्र नस्त्या तयार करून त्या नियोजन विभाग व वित्त विभागाकडे पाठवेल आणि नियोजन विभाग व वित्त विभाग हे देखील त्या प्रस्तावावर तीन ते चार आठवड्यांच्या आत निर्णय घेतील.

४.३ तदनंतर, (ज्या प्रकरणात सचिव समितीच्या पूर्व सहमतीची आवश्यकता आहे तेथे तशी सहमती प्राप्त करून) विहित कार्यपद्धतीचे अनुसरुन करून तीन महिन्यांच्या आत राज्य शासनाची प्रशासकीय मंजुरी मिळवण्यात येईल.

४.४ अशा प्रकारे, मा. उच्च न्यायालयाकडून प्राप्त झालेल्या प्रस्तावावर, कमाल सहा महिन्यांच्या आत, कार्यवाही करता येऊ शकेल.

४.५ संबंधित विभागाचे अधिकारी, उपरोक्त कालमर्यादा पाळण्यासाठी आस्थेने प्रयत्न करतील. उपरोक्त कालमर्यादेत कार्यवाही करण्यात जाणीवपूर्वक कसूर व दिरंगाई केल्यास, संबंधित अधिकारी, महाराष्ट्र शासकीय कर्मचाऱ्यांच्या बदल्यांचे विनियमन आणि शासकीय कर्तव्ये पार पाडताना होणाऱ्या विलंबास प्रतिबंध अधिनियम, २००५ च्या तरतुदीनुसार कारवाईस पात्र ठरतील.

५. एक खिडकी योजना :-

५.१ समितीने प्रस्तावांस मान्यता देण्याकरिता, “एक खिडकी योजना” कार्यान्वित करण्याच्या मा. न्यायालयाच्या निदेशावर गंभीरपणे विचार केला. वस्तुतः विधि व न्याय विभाग, मा. उच्च न्यायालयाकरिता न्यायालयाच्या पायाभूत सुविधांसंबंधी एक प्रशासकीय व समन्वयन विभाग म्हणून कार्य करतो. विधि व न्याय विभाग इतर प्रशासकीय विभागांशी समन्वय व पत्रव्यवहार करतो व सर्वसाधारण परिस्थितीत उच्च न्यायालय प्रशासनास शासनाच्या इतर प्रशासकीय विभागांशी पत्रव्यवहार करण्याची आवश्यकता भासत नाही.

५.२ महाराष्ट्र शासनाच्या कार्य नियमावलीप्रमाणे सार्वजनिक बांधकाम विभाग, नियोजन विभाग व वित्त विभाग त्यांना नेमून देण्यात आलेल्या विषयांचे कामकाज पाहतात. वरील तीन्ही विभागांचे निश्चित असे कार्यक्षेत्र आहे व ते प्रस्तावांची छाननी व मूल्यमापन त्यांच्याकडे विनिर्दिष्ट केलेल्या कार्यक्षेत्रानुसार करतात. हे तीन्ही विभाग, कोणत्याही मानकांचा व विनियमांचा भंग होत नाही याची सुनिश्चिती करण्यासाठी एक विशिष्ट नियामक कार्य करतात.

५.३ समितीला असेही वाटते की, विशिष्ट मूल्यापेक्षा अधिक असलेल्या प्रस्तावांची नियोजन व वित्त विभागांमार्फत छाननी तसेच सचिव समितीची सहमती या प्रशासकीय अंकुश व समतोल यंत्रणेच्या बाबी आहेत.

५.४ वरील विभाग व सचिव समिती जे कार्य करतात ती कार्य प्रशासकीय विभागास विनियम व निर्देशांशिवाय सोपविता येत नाहीत.

५.५ म्हणून, समितीचे, असे नम्र मत आहे की, कार्यपद्धतीचे सूसुत्रीकरण करणे, प्रशासकीय विभागास जास्तीत जास्त अधिकार सोपविणे आणि कार्यप्रणालीची पुनर्रचना करणे यांचाही “एक खिडकी योजने” इतकाच प्रभाव पडेल. तथापि, प्रकल्पाचे मूल्य विचारात न घेता, सार्वजनिक बांधकाम विभाग, नियोजन विभाग आणि वित्त विभाग यांची सर्व महत्वाची कार्ये, प्रशासकीय विभागाकडे सोपविणे उचित होणार नाही.

६. प्रशासकीय विभागाला जास्तीत जास्त अधिकार सोपविणे (विधि व न्याय विभाग):-

६.१ प्रचलित प्रथेप्रमाणे, वित्तीय अधिकारांची नियमपुस्तिका, १९७८, भाग एक, पोट-कलम ५, अनु.क्र.१, महाराष्ट्र सार्वजनिक बांधकाम नियम पुस्तिका, परिच्छेद क्रमांक १३४ याच्या परिभाषेनुसार विधि व न्याय विभाग पाच कोटी रुपयांपर्यंतच्या प्रस्तावावर नियोजन विभाग व वित्त विभाग यांच्या सहमतीशिवाय, कार्यवाही करु शकते.

६.२ असे निर्दर्शनास आले आहे की, रुपये पाच कोटीच्या मर्यादेत, विशेषतः न्यायालयीन संकुलांचे, फारच कमी प्रस्ताव असतात. म्हणून, अशी शिफारस करण्यात येते की,

रुपये पाच कोटीची मर्यादा शासन ठरवेल त्या रकमेपर्यंत वाढविण्यात यावी, ज्यामुळे तालुकास्तरावरील न्यायालयीन संकुले व न्यायाधिशांच्या निवासस्थानांच्या प्रस्तावांवर, नियोजन विभाग व वित्त विभाग यांच्याकडे नस्त्या संदर्भित न करता, प्रशासकीय विभागातच जलद गतीने व शिघ्रतेने कार्यवाही करता येईल.

६.३ सध्याच्या मानकानुसार, मूळ अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा अधिक खर्च अपेक्षित आहे असे सर्व प्रस्ताव, मग तो खर्च मूळ अंदाजित रकमेपेक्षा कितीही प्रमाणात जास्त असो, सुधारित प्रशासकीय मान्यतेकरिता नियोजन विभाग व वित्त विभाग यांच्याकडे सादर करणे क्रमप्राप्त आहे. आणि जर सुधारित अंदाजाची रक्कम पाच कोटी रुपयांपेक्षा अधिक होत असल्यास, सचिव समितीसमोर सादर करणे आवश्यक आहे. उक्त अटीमुळे सुधारित प्रशासकीय मान्यता प्राप्त करण्यास बराच विलंब होतो.

६.४ म्हणून, असे प्रस्तावित केले आहे की, बांधकामाच्या नकाशात व कामाच्या व्याप्तीत कोणताही बदल केलेला नसेल अशा प्रकरणांमध्ये, प्रशासकीय विभागास मूळ अंदाजाच्या १५% वाढीच्या मर्यादेपर्यंत, सुधारित प्रशासकीय मान्यता देण्याचे अधिकार देता येतील. ही प्रकरणे प्रामुख्याने अशी असतात ज्यामध्ये भाववाढीमुळे किंवा जिल्हा दर सूचीतील बदलामुळे खर्चात वाढ होते. जेथे बांधकामाच्या नकाशात व कामाच्या व्याप्तीमध्ये बदल केला नसेल अशा प्रकरणामध्ये सुधारित प्रशासकीय मान्यतेकरिता प्रस्ताव सादर करणे अनुचित वाटते. वरील प्रमाणे कार्यपद्धतीचा अवलंब केल्यास बचाच प्रकरणांमध्ये प्रशासकीय विभागात सुधारित प्रशासकीय मान्यता देता येईल. तथापि, प्रशासकीय विभागास याची सुनिश्चिती करावी लागेल की मंजूर नकाशामध्ये व कामाच्या व्याप्तीमध्ये बदल झालेला नाही.

७. अर्थसंकल्पीय तरतुद :-

- ७.१ जिल्हा न्यायव्यवस्थेचा पायाभूत सुविधांचे सक्षमीकरण ही एक केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. या योजनेत केंद्राचा आणि राज्याचा हिस्सा ७५:२५ असा होता. सन २०१५-१६ या वित्तीय वर्षापासून हे प्रमाण ६०:४० (केंद्र - राज्य) असे बदलण्यात आले आहे.
- ७.२ गेल्या पाच वर्षात, केंद्राच्या हिश्यापोटी मिळालेली रक्कम पुढे दिलेल्या तक्त्यांत दर्शविली आहे:-

(रुपये लाखांत)

वित्तीय वर्ष	केंद्राचा हिस्सा
२०११-१२	५८३७.४१
२०१२-१३	९०४७९.२६
२०१३-१४	९३५५१.३९
२०१४-१५	९०१४७.५२
२०१५-१६	६२६३.९४

- ७.३ केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत राज्य शासनाने अनुरूप अंशादान देणे अपेक्षित आहे. गेल्या पाच वर्षात न्यायव्यवस्थेचा पायाभूत विकास करण्यासाठी, राज्य शासनाने पुढीलप्रमाणे अनुदान उपलब्ध करून दिलेले आहे:-

(रुपये लाखांत)

वित्तीय वर्ष	राज्याचा हिस्सा
२०११-१२	११६१८.२५
२०१२-१३	१३२३४.९२
२०१३-१४	१०८४५.७१
२०१४-१५	१२६३८.९५
२०१५-१६	१२४७९.२९

७.४ राज्य शासनाने, केंद्र पुरस्कृत योजनेनुसार राज्याच्या प्रमाणाहून अधिक अंशदान दिलेले आहे. तरी अंदाजे एकूण रु. १७३२/- कोटी इतक्या निधीची आवश्यकता असल्याने, एकूण अर्थसंकल्पीय नियतव्ययात वाढ करण्याची गरज आहे.

७.५ म्हणून, असे प्रस्तावित केले आहे की, राज्य शासनाने केंद्र सरकारकडून केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत ६० टक्के हिश्या इतका अधिक निधी मिळविण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

७.६ राज्य शासनाने, निधीच्या उपलब्धतेच्या अधीन राहून, विधि व न्याय विभागासाठी अर्थसंकल्पीय नियतव्यय वाढविण्यासाठी प्रयत्न करावेत. जेणेकरुन, प्रलंबित प्रकल्प शीघ्रतेने पूर्ण करण्यात येतील आणि जे प्रकल्प पूर्ण होण्याच्या प्रतिक्षेत आहेत त्यांच्यामध्ये यापूर्वी केलेल्या गुंतवणुकीवर परतावा मिळेल.

८. निधीचा विनियोग :

८.१ निधीचा संपूर्णपणे विनियोग करणे हे देखील अत्यंत महत्वाचे आहे. सांख्यिकी आधारसामग्री असे दर्शविते की, एखाद्या विशिष्ट वित्तीय वर्षी उपलब्ध करून दिलेल्या निधीचा संपूर्णपणे विनियोग करण्यात येत नाही. निधीचा संपूर्णपणे विनियोग न केल्यामुळे, निधी व्यपगत होतो आणि पुढील वित्तीय वर्षात परत अर्थसंकल्पीय तरतूद करावी लागते.

८.२ पुढील तक्त्यात उपलब्ध करून दिलेला निधी व विनियोग दर्शविलेला आहे:-

(रुपये कोटीत)

वित्तीय वर्ष	उपलब्ध करून दिलेली अनुदाने	विनियोग केलेली अनुदाने	विनियोगाची टक्केवारी (%)
२०११-१२	१७४.५६	१५३.३१	८७.८३
२०१२-१३	२३७.१४	२१३.७९	९०.९५
२०१३-१४	२४३.९७	२३१.४८	९४.८८
२०१४-१५	२२७.८६	१९२.९२	८४.६६
२०१५-१६	२४२.६९	२२०.९५	९१.०४

८.३ उपरोक्त तक्ता असे दर्शवितो की, केवळ अर्थसंकल्पीय तरतूद करणे पुरेसे नाही तर एखादा विशिष्ट प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी निधीचा पुरेपूर वापर करणे व अखर्चित निधी परत करणे टाळण्यासाठी आस्थेने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे प्रकल्प पूर्ण करण्यात होणारा विलंब टाळता येईल.

८.४ म्हणून, असे प्रस्तावित करण्यात आले आहे की, सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे संबंधीत अधीक्षक/कार्यकारी अभियंता आणि प्रधान जिल्हा न्यायाधीश/न्यायाधीश यांनी निधींचा योग्य आणि संपूर्ण वापर व प्रकल्पाची प्रगती यावर सातत्याने संनियंत्रण ठेवावे.

८.५ पायाभूत सुविधांचा विकास करण्याकरिता, त्यावर संनियंत्रण ठेवण्यासाठी माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने गठित केलेल्या समित्यांना प्रेरित करणे आवश्यक आहे. निविदा प्रक्रिया वेळेत पूर्ण करणे आणि वेळेचे काटेकोरपणे बंधन पाळणे यांसह कामाचा दर्जा, त्याबाबतची प्रगती यांवर प्रभावीपणे संनियंत्रण ठेवणे ही, प्रकल्प वेळेत पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठीची महत्वपूर्ण कसोटी आहे. म्हणून, जिल्हा व राज्य समित्यांना, प्रकल्पाची प्रगती व निधींचा वापर यावर आस्थेने संनियंत्रण ठेवण्याबाबत विनंती करण्यात यावी.

९. फर्निचरची खरेदी :

९.१ सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या मध्यस्तीशिवाय, ई-निविदा स्वीकारून फर्निचर खरेदी करण्याचे न्यायालयास स्वातंत्र्य असावे याबाबत, जिल्हा न्यायालयांनी स्पर्धात्मक ई-निविदा प्रक्रियेद्वारे फर्निचरची खरेदी करण्याच्या प्रक्रियेचा स्वीकार करण्यास सार्वजनिक बांधकाम विभागाने आपली सहमती कळविली आहे. एक धोरणात्मक बाब म्हणून, स्पर्धात्मक ई-निविदा प्रक्रियेचा अवलंब करून फर्निचरची खरेदी करण्यास, प्रधान जिल्हा न्यायाधीश / प्रधान न्यायाधीश आणि प्रबंधक, उच्च न्यायालय यांच्याकडे अधिकार असणे ही बाब आक्षेपार्ह नाही.

९.२ तथापि, फर्निचरचे मानके व फर्निचरचे आवश्यकतांचे प्रमाण निर्धारित करणे अत्यावश्यक आहे जेणे करून फर्निचरच्या खरेदीमध्ये एकरूपता असेल व फर्निचरसाठीचा खर्च हा संपूर्ण प्रकल्पाच्या खर्चाशी खूप व्यस्त असणार नाही.

९.३ तथापि, हे कार्य हाती घेण्याबाबत उच्च न्यायालयाचे मत प्राप्त करून घ्यावे. तसेच संबंधित प्रधान जिल्हा न्यायाधीश / न्यायाधीश यांना फर्निचर खरेदीकरिता निधी उपलब्ध करून देणेकरिता एक यंत्रणा विकसित करावी. अन्यथा, फर्निचरची खरेदी करण्यासाठीच्या प्रशासकीय मंजुरीकरिता स्वतंत्र प्रस्ताव पाठविणे व स्वतंत्र नवीन बाब म्हणून त्यासाठी अर्थसंकल्पातही तरतूद करणे यासाठी अधिक वेळ लागेल व प्रशासकीय काम वाढेल.

९.४ असे प्रस्तावित करण्यात येते आहे की, उपरोक्त धर्तीवर फर्निचर खरेदी करण्याच्या अधिकाराबाबत, वित्तीय अधिकार, नियम १९७८ यामध्ये आवश्यक ती तरतूद करण्यात यावी.

१०. विद्यमान इमारतींमध्ये दुरुस्त्या करणे किंवा त्यामध्ये भर घालणे आणि त्यामध्ये फेरबदल करणे यासाठी मान्यता.

१०.१ विद्यमान मानकांनुसार, रुपये तीन लाखांपर्यंतच्या दुरुस्त्या/ लहान बांधकामे अशा प्रत्येक कामांसाठी महाप्रबंधक उच्च न्यायालय, मुंबई हे प्रशासकीय मान्यता देतात. असे निदर्शनास आले आहे की, उच्च न्यायालय प्रशासनास उपलब्ध करून दिलेला तो निधी सर्व जिल्हा न्यायालयांच्या दुरुस्तीविषयक गरजा पूर्ण करण्यास अपुरा पडतो. कधी कधी, दुरुस्त्यांची कामे ही तातडीच्या स्वरूपाची असतात व त्यासाठी राज्य शासनाच्या स्तरावरील प्रशासकीय मान्यतेची वाट पाहणे अडचणीचे ठरते.

१०.२ म्हणून, असे प्रस्तावित करण्यात आले आहे की, “२७-लहान बांधकामे”, या लेखाशीर्षांतर्गत, प्रत्येक वर्षी रुपये २० लाखाच्या मर्यादेपर्यंत, दुरुस्त्या/भर घालणे/फेरबदल

करणे या कामावर खर्च करण्याचे अधिकार प्रधान जिल्हा न्यायाधीश/न्यायाधीश यांच्याकडे सोपविण्यात यावेत. तथापि, दुरुस्त्या आणि / किंवा फेरबदल यांच्यावर करण्यात येणाऱ्या खर्चाचे प्रस्ताव प्रधान जिल्हा न्यायाधीश/न्यायाधीश, हे उच्च न्यायालय प्रशासनाला पाठवील, आणि उच्च न्यायालयाने मान्यता दिल्यानंतर, असे अंदाजपत्रक राज्य शासनाकडे पाठविण्यात येतील व प्रत्येक जिल्ह्यास प्रती वर्षी रुपये २० लाखांच्या कमाल मर्यादेपर्यंत दुरुस्त्या/ भर घालणे/ फेरबदल करणे यासाठीच्या खर्चास मंजुरी देण्याचे अधिकार विभाग प्रमुखास सोपविण्यात येतील.

११. **पत्रव्यवहाराची पद्धती:-**

११.१ जिल्हा न्यायालय, उच्च न्यायालय प्रशासन व राज्य शासन यांच्यामध्ये कार्यालयीन पत्रव्यवहारामध्ये जो कालापव्यय होतो तो निश्चितपणे टाळण्याजोगा आहे. अशा प्रस्तावांना तात्काळ मंजुरी मिळण्याची सूनिश्चिती होण्यासाठी पत्रव्यवहाराकरिता इलेक्ट्रॉनीक पद्धतीचा अधिकाधिक वापर करण्याकरिता सर्व संबंधित विभागांनी सर्वकष प्रयत्न करावेत.

११.२ उच्च न्यायालय व जिल्हा न्यायालये यांचे उक्त प्रस्ताव हाताळणारे कक्ष यांच्यासाठी एक स्वतंत्र ई-मेल आयडी तयार करण्यात यावा आणि संबंधित अधिकारी, उच्च न्यायालय व जिल्हा न्यायालये यांच्याशी पत्रव्यवहार करण्यासाठी ई-ऑफीस पद्धतीचा मोठया प्रमाणात वापर करावा.

****